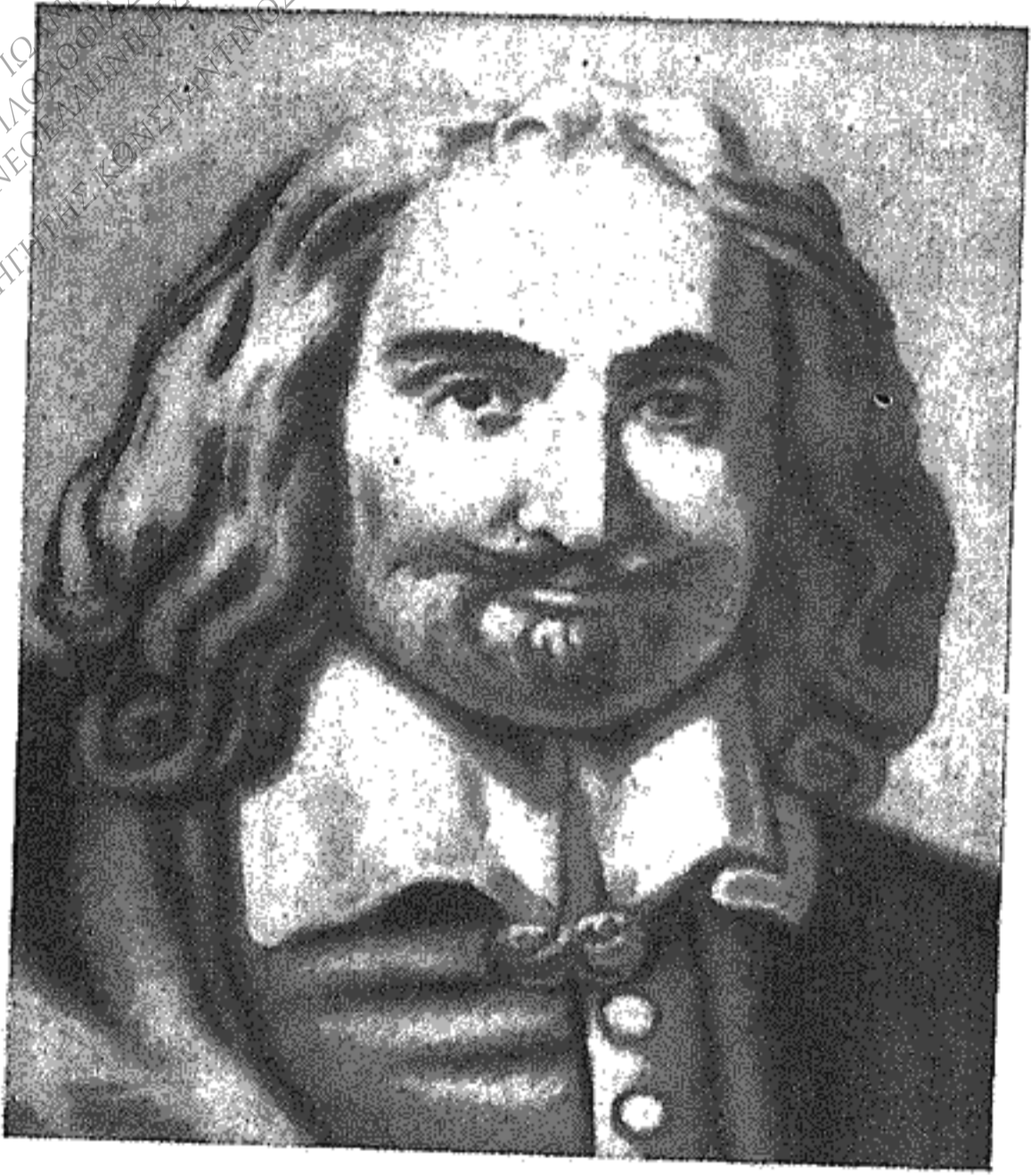

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΧΟΜΠΙΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

HOBBS Thomas (1588 - 1679) — έπιφανής άγγλος φιλόσοφος (ύλιστής), ή δράση τοῦ οἱοῦ, κατά τήν άγγλικήν άστική επανάσταση τοῦ 17ου αἰῶνα, έφθασε στην μεγαλύτερη έντασή της. Ὁ Χόμπς ήταν γιός ενός κληρικοῦ. Μετά τήν άποφοίτησή του από τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης έγινε ιδιαίτερος δάσκαλος καί συνοδός τοῦ Λόρδου Κάβεντις, μέ τὸν οἱοῦ έκανε πολλά ταξίδια στην εὐρωπαϊκήν ήπειρο. Μέ τήν εὐκαιρία τῶν ταξιδιῶν αὐτῶν έκανε τήν γνωριμία τοῦ Γαλιλαίου, τοῦ Γκασσέντι καί άλλων ονομαστῶν σοφῶν. Στην αρχή τῆς επαναστάσεως, τὸ 1640, σέ μίαν διατριβή πού δημοσίευσε μέ πολιτικὸ περιεχόμενο, υπερασπίσθηκε τὰ βασιλικά δικαιώματα. Φοβούμενος τίς καταδιώξεις μετανάστευσε στην Γαλλία, όπου συνεδέθη στενά μέ τοὺς κύκλους τῶν βασιλοφρόνων. Κατά τήν διάρκεια τοῦ προτεκτοράτου τοῦ Κρόμγουελ επέστρεψε στην πατρίδα του. Ἐκείνη τήν εποχή προσήγγισε τοὺς κοινωνικοὺς κύκλους εκείνους πού υπεστήριζαν ενεργῶς τήν δικτατορία τοῦ Κρόμγουελ καί παρ' ὅλα αὐτὰ δέν έδέχθη τήν πλούσια σέ έπιρροή θέση πού τοῦ προσέφερεν ὁ τελευταῖος αὐτός. Κατά τήν εποχήν τῆς παλινορθώσεως, ὁ φιλόσοφος, παρὰ τίς παλαιές του σχέσεις μέ τοὺς έξορίστους, καταδιώχθηκεν από έξτρεμιστικοὺς κύκλους βασιλοφρόνων καί κληρικῶν. Σάν ένας από τοὺς μεγαλύτερους ιδεολόγους τοῦ προοδευτικοῦ, γιὰ κείνη τήν εποχήν, τρόπου κεφαλαιοκρατικῆς ανάπτυξεως, ὁ Χόμπς εκτύπησε τήν θρησκευτικοσχολαστική φεουδαρχική ιδεολογία καί ήσκησε σημαντική επίδραση επί τῆς μεταγενέστερης άστικῆς φιλοσοφίας καί κοινωνιολογίας. Ὁ αντιδημοκρατισμὸς πού τὸν χαρακτήριζε καί ή προπαγάνδα του γιὰ ένα δεσποτικὸ κυβερνητικὸ σχήμα υπῆρξεν ὁ λόγος πού συνεπάθησαν άργότερα τήν κοινωνική καί πολιτική θεωρία τοῦ Χόμπς οἱ ιδεολόγοι τῆς ἱμπεριαλιστικῆς αντιδράσεως.

Κατά τὸν 17ον αἰῶνα ή μηχανική καί τὰ μαθηματικά έπέρασαν στην πρώτη γραμμὴ τοῦ ενδιαφέροντος στοὺς κύκλους τῶν έπιστημῶν. Ἐὸ γεγονός αὐτὸ έθεσε τήν σφραγίδα του στὸν ύλισμὸ τοῦ Χόμπς. Ὁ Χόμπς έθεωροῦσε τήν Γεωμετρία σάν υπόδειγμα τοῦ λογικῶς σκέπτε

σθαι καὶ τὴν μηχανικὴ τοῦ Γαλιλαίου σὰν τὸ ἰδανικὸ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἄν ὁ Μπέικον ἔβαλε τὸν κύριο τόνο στὴν ἐπεξεργασία μιᾶς νέας μεθόδου, ὁ Χόμπς δὲν ἀρκέστηκε νὰ περιορισθῇ σ' αὐτό, ἀλλὰ θέλησε νὰ προσφέρῃ μιὰ καθολικὴν εἰκόνα τῆς φύσεως καὶ τῆς κοινωνίας. Ὁ Χόμπς ὑπῆρξε, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ Κ. Μάρξ, «ἐκεῖνος ποὺ ἔκανε σύστημα τὸν ὕλισμό τοῦ Μπέικον», καὶ «ἐκηδεύει, συγχρόνως, τὶς θεϊστικὲς προλήψεις τοῦ ὕλισμοῦ του»¹. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χόμπς ὑπῆρξε μιὰ περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ μηχανικισμοῦ, ἐπιτευχθεῖσα διὰ τῆς διαλύσεως τῆς γιομάτης ἀπὸ πολλὰς ποιότητες καὶ πολλὰ χρώματα εἰκόνας τοῦ κόσμου τοῦ Μπέικον. «Ἡ φυσικὴ κίνησι θυσιαίεται στὴν μηχανικὴ ἢ μαθηματικὴ κίνησι. Ἡ Γεωμετρία ἀνακηρύσσεται σὰν ἡ κυριώτερη ἐπιστήμη». Ἐξ αἰτίας τῆς μονοπλευρικότητος αὐτῆς, ὁ μηχανιστικὸς ὕλισμός τοῦ Χόμπς κατάντησε, ὅπως παρατήρησεν ὁ Μάρξ, σ' ἓνα εἶδος ἀσκητισμοῦ. Ἄν καὶ ἡ μέθοδος τῆς ἀναλύσεως τοῦ Χόμπς εἶχεν ἓναν περιορισμένον ποσοτικομηχανικὸ χαρακτήρα, βιοήθησεν, ὡστόσο, τὴν ἐποχὴν ἐκείνη, τὴν ἐκηδεύει τῶν μυστικιστικῶν καὶ χωρὶς περιεχόμενον «οὐσιῶν» (ὑποστάσεων, Wesenheiten) καὶ «φύσεων», μὲ τὶς ὁποῖες ἀσχολοῦνταν οἱ σχολαστικοί. Ὁ Χόμπς ἀγωνιζότανε, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ μηχανιστικοῦ ὕλισμοῦ, ἐναντίον τοῦ φεουδαλικοῦ σχολαστικισμοῦ καθὼς καὶ ἐναντίον τοῦ τότε ἰδεαλιστικοῦ σιστήματος (ἐναντίον π.χ. τῶν «πλατωνικῶν τοῦ Καίμπριτζ» καὶ τῆς δυναρχίας τοῦ Καρτεαίου).

Ἡ ἰδιομορφία τῆς ἱστορικῆς καταστάσεως στὴν Ἀγγλία κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, καθὼς διεπίστωσεν ὁ Φρ. Ἰνγκελς, εἶχε φέρει ἔτσι τὰ πράγματα ὥστε ὁ ὕλισμός ν' ἀποτελέσῃ, ἐκεῖ, μιὰν ἀριστοκρατικὴ θεωρία. Ὁ Χόμπς προπαγάνδιζε μιὰν ἀνοικτὴ μοναρχικὴ δικτατορία καὶ τρομοκρατικὴ κατάπνιξη τῆς λαϊκῆς ἐπαναστάσεως, ὅχι ὅμως μὲ σκοπὸ τὴν ἐπιστροφή στὸ φεουδαλικὸ παρελθόν, ἀλλὰ πρὸς τὸ συμφέρον τῶν ἀνωτέρων ἀριστοκρατικῶν στρωμάτων τῶν ἀστοποιημένων εὐγενῶν. Γιὰ τὸν λόγον αὐτόν, στὶς ἀντιλήψεις τοῦ Χόμπς συναντοῦμε ἓναν συνδυασμὸ τάσεων πρὸς τὴν κεφαλαιοκρατικὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἀγγλίας μὲ ἀριστοκρατικὲς, ἐμφανῶς ἀντιδημοκρατικὲς, ροπές, οἱ ὁποῖες ἦσαν ἐχθρικές πρὸς τὴν ἐξάπλωσι ἑνὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῶν μεγάλων μαζῶν τῶν ἐργαζομένων. Ὁ ταξικὸς χαρακτήρας τῶν σκοπῶν εἰς τοὺς ὁποίους ἀπέβλεπεν ὁ Χόμπς ἐκφράζεται καθαρὰ στὴν φιλοσοφικὴ θεωρία του, ἡ ὁποία, ὅπως ἔλεγεν ὁ ἴδιος, ὑπηρετεῖ τὸ «πρακτικὸ ἀποτέλεσμα» καὶ προάγει τὴν «αὕξησι τῶν ἀγαθῶν τῆς

1. Κ. ΜΑΡΞ - ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ: «Ἄπαντα», 1ο μέρος, Τόμ. 3ος, Βερολίνο 1932, σελ. 305—306.

ζωής». Ο Χόμπς ενδιαφερόταν, λοιπόν, για την κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη της Αγγλίας. Ταυτόχρονα, όμως, εις την φιλοσοφία του Χόμπς — του συγχρόνου της επανάστασεως — την πρώτη θέση έχει καταλάβει τὸ πρόβλημα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Τὸ γνωστὸ ἔργο του «Λεβιάθαν» (1651) ἐξετάζει ζητήματα κρατικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνοικοδομήσεως.

Ο Χόμπς εἶχε τὴν γνώμη ὅτι ὁλόκληρη ἡ ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σύνολο σωμάτων, τὰ ὁποῖα διέκρινε σὲ φυσικὰ (ἀντικείμενα τῆς φύσεως) καὶ τεχνητὰ (κοινωνία). Ο ἄνθρωπος ἀνήκει καὶ στὰ δύο εἴδη τῶν σωμάτων: σὰν φυσικὸ ὄν στὰ πρῶτα, καὶ σὰν κοινωνικὸ ὄν στὸ δεύτερο εἶδος. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς τριλογίας τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων τοῦ Χόμπς: «De corpore» («Περὶ σώματος», 1655), «De homine» («Περὶ ἀνθρώπου», 1658), «De cive» («Περὶ πολίτου», 1642). Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ κοινωνικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ φιλοσόφου εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ τελευταῖο μέρος τῆς τριλογίας του γράφτηκε σημαντικὰ ἐνωρίτερα ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα. Ἡ κοινωνικο-πολιτικὴ θεωρία τοῦ Χόμπς εἶναι τυπικὴ, καὶ μόνο γιὰ τὴν μεθοδολογία της, γιὰ τὴν ἐποχὴ τὴν ὁποῖαν ἐξετάζουμε ἐδῶ. Ο ἄγγλος μεταφυσικὸς ὕλιστῆς προσπαθεῖ νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὶς μεθόδους καὶ τὰ συμπεράσματα τῆς τότε μηχανιστικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης γιὰ νὰ κατασκευάσῃ μιὰν κοινωνικὴν θεωρία. Ἡ κοινωνία εἶναι γι' αὐτὸν κάτι σὰν ἓνας τεράστιος μηχανισμὸς, ποὺ τὸ ἀπλούστατο στοιχεῖο του εἶναι ὁ ἄνθρωπος, σὰν ἓνα ἀφηρημένον ἐξωιστορικὸ ὄν, κινούμενον ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐγωιστικὴν δύναμιν τῆς αὐτοσυντηρήσεως. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Χόμπς εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μηχανισμό καὶ τὴ μεταφυσικὴν του (ἢ ἀφηρημένην, ἐξωιστορικὴν «φύσιν τοῦ ἀνθρώπου»), ποὺ καὶ τὰ δύο εἶναι χειροπιαστά, ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἐγωιστικῆς ἀρχῆς, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὶς ἀστικὰς σχέσεις.

Ο Χόμπς ὑπῆρξεν ἓνας ὁπαδὸς τῶν κατὰ τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα λαϊκῶν θεωριῶν περὶ τῆς «φυσικῆς καταστάσεως» τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὁποία εἶχε προηγηθεῖ τῶν κοινωνικῶν των σχέσεων, καὶ περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ κράτους ἀπὸ ἓνα «συμβόλαιον». Οἱ θεωρίαι αὗτὲς ἦσαν βασικὰ διαποτισμέναι ἀπὸ τὸ ἀστικὸ πνεῦμα τοῦ ἀτομικισμοῦ. Σύμφωνα μὲ τὸν Χόμπς, μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκονται σὲ προκρατικὴν, φυσικὴν κατάστασιν, κυριαρχεῖ ὁ ἀχαλίνωτος ἐγωισμὸς καὶ ἡ μοχθηρία «homo homini lupus est» (ὁ ἄνθρωπος εἶναι λύκος γιὰ τὸν ἄνθρωπον). Ο κάθε ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰ δικά του συμφέροντα. Μὰ ἡ γῆ εἶναι στενὴ, μικρὴ, γι' αὐτὸ κ' ἡ προσπάθεια τοῦ ἑνὸς συγκρούεται μὲ τὴν ὅμοια προσπάθειαν τοῦ ἄλλου

κ' ἔτσι ἀναπόφευκτα ξεσπᾶ ἕνας «bellum omnium contra omnes» (πόλεμος ὅλων ἐναντίον ὅλων). Ὁ καθένας θέλει νὰ ἐκμηδενίσῃ τὸν ἄλλον καὶ νὰ δημιουργήσῃ θῆση γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ὁ Χόμψ, ὁ ὁποῖος πρόλαβε σὲ πλεῖστα ὄσα σημεία τὸν Μαλθουσιανισμό, ἀσχολήθηκε πολὺ μὲ τὸν «ὑπερπληθυσμό», τὸν ὁποῖον θεωροῦσε σὰν μιὰν ἀπὸ τὶς αἰτίες τοῦ κοινωνικοῦ κακοῦ. Ὁ Κάρλ Μάρξ εἶπε γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς βάσεως ποὺ ἔδωσεν ὁ Χόμψ ὅτι: πρόκειται ἐν μέρει γιὰ μιὰν ἀπεικόνισή, μάλιστα, σὲ μεγαλύτερο ἀκόμα βαθμό, γιὰ μιὰ πρόληψη τοῦ κτηνώδους ἀνταγωνισμοῦ, τῆς ἀπανθρώπου ἐκμεταλλεύσεως καὶ τοῦ ἀχαλινώτου ἐγωισμοῦ ποὺ κυριαρχοῦν στὴν ἀστικήν κοινωνίαν. Σύμφωνα μὲ τὸν Χόμψ δὲν ὑπάρχει παρὰ μιὰ σωτηρία: μετάβαση ἀπὸ τὴν φυσικὴ κατάστασι στὸ κοινωνικὸ ἢ κρατικὸ καθεστῶς. Οἱ ἄνθρωποι, κινούμενοι ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῆς αὐτοσυντηρήσεως, συναπορρασιζοῦν, μὲ ἀμοιβαία κατανόησι, τὴν σύναψιν ἑνὸς συμβολαίου μεταξὺ των. Ἔτσι συγκροτεῖται τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον ὁ Χόμψ παρομοιάζει μὲ τὸν Λεβιάθαν, αὐτὸ τὸ τέρας τοῦ βιβλικοῦ μύθου. Τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον διατηρεῖ τὴν ἐξουσία του μὲ τὸ μέσον τοῦ τρόμου, καταβροχθίζει τοὺς μεμονωμένους ἀνθρώπους καὶ τοὺς θεσμοὺς καί, τελικά, ὑψώνεται πάνω ἀπ' αὐτούς. Ὁ Χόμψ θεωροῦσε τὸ κράτος σὰν ἕναν ἰδιάζοντα ὄργανισμό, ἢ, ὅπως ἐκφράζεται ὁ ἴδιος, σὰν ἕνα «τεχνητό», «συναρθρωμένο σῶμα». Ὁ ἄνθρωπος, σύμφωνα μὲ τὸν Χόμψ, εἶναι ἕνα μικρὸ τμήμα μόνο αὐτοῦ τοῦ γιγαντιαίου ὄντος, ἕνα μικρὸ τμήμα τοῦ ὁποῖου ἢ ζωὴ ζεῖ καὶ τὸ ὁποῖον δὲ μπορεῖ νὰ ὑψωθεῖ ἐναντίον τοῦ συνόλου καὶ τῶν πληρεξουσίων του, ποὺ ἐνσαρκώνουν τὴν παντοδυναμία του. Ἄν καὶ ὁ Χόμψ εἰρωνευόταν τὰ δικαιώματα τῶν δῆθεν «ἐλέω Θεοῦ» κυβερνώντων φεουδαλικῶν μοναρχῶν καὶ ἀπέδιδε στὸ κράτος μιὰν γήινη καὶ οὐδόλως θεϊκὴ καταγωγὴ, θεωροῦσεν ὥστόσο τὴν μοναρχία σὰν τὴν καλύτερη κυβερνητικὴ μορφή κ' ἦταν ἐναντίον κάθε μορφῆς Δημοκρατίας, ἐχθρὸς τῶν ἀστικο-δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν καὶ κάθε εἴδους ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων μὲ «τ' ἀποστήματα τῶν ὠραιολογιῶν» τους, ὅπως ἐκφραζόταν ὁ ἴδιος. Ἡ κοινωνικὴ σκοπιμότητα μιᾶς παρόμοιας προπαγάνδας σὲ μιὰν ἐποχὴν ἐξαπλώσεως ἐκτεταμένων λαϊκῶν κινημάτων εἶναι χειροπιαστή. Εὐρίσκεται στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν κινημάτων αὐτῶν, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ στὴν ἀριστοκρατία ἢ ἀπεριόριστη ἐξουσία. Κατὰ τρόπο ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικόν, ὁ Χόμψ θεωρεῖ τὴν ἀδιάκοπη πολεμικὴ ἔντασι σὰν ἕνα φυσικὸ φαινόμενο στὶς διεθνεῖς σχέσεις. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ἢ χρηματικὴ διαχείρισι, μιὰ οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἢ ὁποῖα νὰ προάγῃ μὲ

κάθε τρόπο τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν βιομηχανία — ἰδού τί ἐνδιαφέρει κατὰ πρῶτον λόγον τὸν Χόμπς.

Ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἄποψη τοῦ Χόμπς, ἀλλὰ καὶ ἡ κατάστασις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἐπίσης, ἐκείνη τὴν ἐποχὴν, καθόρισαν τὴν μεταφυσικὴν στενότητα τοῦ ὕλισμοῦ του. Ἡ ἄκρως μηχανοκρατικὴ ἀντίληψις τοῦ Χόμπς φαντάζεται τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον ὡς ὅλον μεμονωμένων ὑλικῶν σωμάτων, τῶν ὁποίων οἱ μοναδικὲς καὶ ἀπαραίτητες ἰδιότητες εἶναι ἡ ἔκτασις καὶ τὸ σχῆμα — ἰδιότητες ποὺ ἐκφράζονται, καὶ οἱ δύο, μὲ γεωμετρικοὺς ὁρισμούς. Οἱ ποιότητες — ἀκόμα καὶ ὡς τὴν στερεότητα — ἀποδίδονται σὲ μιὰν καθαρὰ ποσοτικὴν χαρακτηριστικὴν. Παρόμοιαι θέσεις ὁδηγοῦν, σὲ τελευταίαν ἀνάλυσιν, σὲ ἰδεαλιστικὰ συμπεράσματα, τῶν ὁποίων συνέπεια θὰ ἦταν μιὰ σειρά ἀπὸ ποιότητες τῆς ὕλης ὑποκειμενικῆς φύσεως. Οἱ ἀνθρώπινες αἰσθήσεις τοῦ χρώματος, τῆς ἀφῆς, τῆς ὀσφρήσεως κλπ., σύμφωνα μὲ τὸν Χόμπς, δὲν ἔχουν καμιάν ἀντικειμενικὴν σημασίαν, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἔρχονται στὸν κόσμον ἀπὸ τὴν συνείδησίν μας. Ὁ Χόμπς εἶναι ἓνας ἄκρως ὀπαδὸς τοῦ Νομιναλισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖον κάθε τι «γενικὸν» δὲν εἶναι παρὰ ἓνα συμβατικὸν «σημάδι» ἢ μιὰ «ριπή». Ἐπειδὴ ὁ Χόμπς, ὡς νομιναλιστής, ἀρνεῖται τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν γενικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν πραγμάτων, ξεπέφτει, κ' ἐδῶ ἐπίσης, σὲ μιὰν ἰδεαλιστικὴν τάσιν. Κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Χόμπς, ἡ κίνησις ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον ὅλων τῶν ἐπιστημῶν, τὴν ἀντιλαμβάνεται δὲ ὡς μιὰ μηχανικὴ μετατόπισιν τοῦ σώματος μέσα στὸν χῶρον, ἀπὸ τὴν μιὰ θέσιν εἰς τὴν ἄλλη.

Ὁ ἄνθρωπος, σύμφωνα μὲ τὸν Χόμπς, εἶναι ἓνα σωματικὸν ὄν. Ἡ πνευματικὴ οὐσία τῶν ἰδεαλιστῶν εἶναι κάτι ἀνύπαρκτον γιὰ τὸν Χόμπς: δὲν κατέχει οὔτε ἔκτασιν οὔτε σχῆμα. Ταυτόχρονα, κατὰ τὸν Χόμπς πάντα, δὲν ὑπάρχει καμιὰ διαφορὰ ἀρχῶν μεταξὺ ὀργανικοῦ καὶ μηχανικοῦ. Τὴν καρδίαν τὴν ἀντιλαμβάνεται ὡς «ἐλατήριον», τὶς ἀρθρώσεις ὡς «μικρὰς ῥόδους». Τὴν ἀρχὴν τῆς γνώσεως ὁ Χόμπς τὴν ζητᾷ εἰς τὴν αἰσθησιακὴν πεῖραν, εἰς τὴν αἰσθησιν, τῆς ὁποίας ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ εὑρίσκεται στὸν ὑλικὸν κόσμον. Γιὰ νὰ γίνῃ φιλοσοφικὴ ἢ ἐμπειρικὴ γνώσις ὑπόκειται — κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Χόμπς — σὲ μιὰν ρατσιοναλιστικὴν ἐπεξεργασίαν. Τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπεξεργασίας αὐτῆς ὁ Χόμπς τὸν ἔβλεπε στὸν ὑπολογισμὸν — εἰς τὴν προσθήκην καὶ εἰς τὴν ἀφαίρεσιν ἐννοιῶν καὶ κρίσεων. Ἡ Λογικὴ, γιὰ τὸν Χόμπς, ταυτίζεται, εἰς τὸ βάθος, μὲ τὰ μαθηματικά, τὰ ὁποῖα τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἶχαν ἀνακηρυχθεῖ ὡς «ἡ βασίλισσα τῶν ἐπιστημῶν». Ἡ ἐμπειρικὴ ἐπαγωγὴ, τὴν σημασίαν τῆς ὁποίας εἶχε τονίσῃ ἀποφασιστικὰ ὁ Μπέικον, εἶναι ἀνεφάρμοστη, κατὰ τὸν Χόμπς, πάνω σ' ὅλα τὰ πεδία τῆς γνώσεως. Ἡ ἐπαγωγὴ

είναι ἀναγκαία γιὰ τὴν Φυσική, ἀνεφάρμοστη, ὅμως, στὴν Γεωμετρία καὶ στὴν Κοινωνιολογία, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ λογικὴ ἀφαίρεση. Ὁ μεταφυσικὸς Χόμπς διαχωρίζει μηχανικὰ τὴν μιὰ περιοχὴ τῆς γνώσεως ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὁ ἔμπειρισμὸς καὶ ὁ ρατσιοναλισμὸς, ἡ ἐπαγωγὴ καὶ ἡ ἀφαίρεση, παραμένουν, γι' αὐτόν, χωρὶς ἀμοιβαία συνάρφεια καὶ δὲν μεταλλάσσονται μεταξύ των.

Ἐξουθενήσας ὑπῆρξεν ἐπίσης ἡ στάσις τοῦ Χόμπς ἀπέναντι τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐκκλησίας. Ὁ Χόμπς υπέβαλε σὲ κριτικὴ τοὺς θεολόγους, διαφιλονέκησε τὴν ἐξουσία τοῦ κλήρου, ἐσάρκασε δηκτικὰ τὸν Πάπα. Ἀνάλογα μὲ τὶς ὑποκειμενικὰς πεποιθήσεις του, ὁ Χόμπς ὑπῆρξε, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀθεϊστὴς. Ὁ Θεός, ἡ πνευματικὴ οὐσία καὶ ἄλλες ὑπερφυσικὲς δυνάμεις ἔχουν ἐξοστρακισθεῖ ἀπὸ τὴν φιλοσοφία του. Τὶς ρίζες τῆς θρησκείας τὶς ἔβλεπε στὸν φόβο μπροστὰ στὸ μέλλον, — ἕναν φόβο ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀγνοία. Ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἐκκλησία εἶναι, ὅμως, ὅπως ἔλεγεν ὁ Χόμπς, πολὺ χρήσιμες σὰν «κοινωνικὰ ἤνια» γιὰ τὸ παντοδύναμο κράτος — τὸν Λεβιάθαν του.

Ὁ ὕλισμὸς τοῦ Χόμπς καταπολεμήθηκε μὲ σιροδρότητα ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς θεολόγους καὶ τοὺς σχολαστικούς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολυάριθμους ἰδεαλιστὰς φιλοσόφους, οἱ ὅποιοι στηρίζονταν πάνω σὲ ταξικὲς ὁμάδες ἐχθρικὰ διακείμενες πρὸς τὴν ἀστικὴν ἐπανάσταση. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ ἀντεπαναστατικὴ καὶ ἀντιλαϊκὴ σκοπιμότητα τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀντιλήψεως τοῦ Χόμπς ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τοῦ πεισματεροῦ ἀγῶνα ποὺ ἐκήρυξαν ἐναντίον του οἱ ἰδεολόγοι τῆς ἀστικῆς καὶ τῆς μικροαστικῆς Δημοκρατίας. Οἱ ἴδιες οἱ ἰδιομορφίες τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Χόμπς ἐξηγοῦν τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀπίψεις του γίνονται ἀντικείμενον ἐκμεταλλεύσεως ἀπὸ τοὺς ἀντιδραστικούς τῶν ἡμερῶν μας.

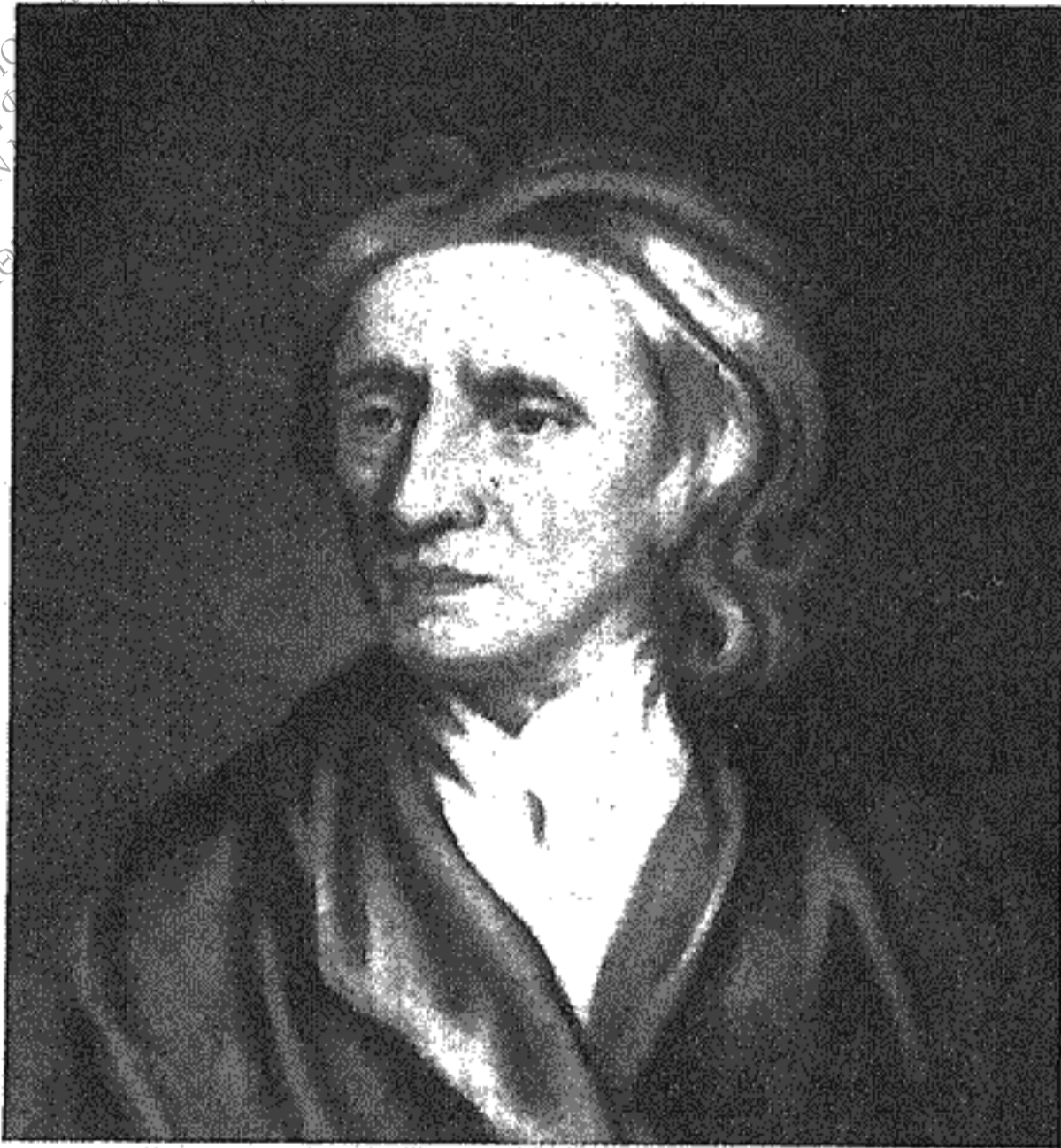
M. M. GRIGORJAN

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΛΟΚ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘ.
ΚΩΣΤΑΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

LOCKE, John (1632 - 1704) — ὀνομαστός ἄγγλος φιλόσοφος, ὁ ἄνδρας, κατὰ τὸν Κάρολ Μάρξ, «ὁ ὁποῖος ἐκπροσώπησε τὴν νέαν ἀστικήν τάξιν σ' ὅλες τῆς τῆς μορφές, τοὺς βιομηχάνους ἐναντίον τῶν ἐργατικῶν τάξεων καὶ τῶν πτωχῶν, τοὺς ἐμπόρους ἐναντίον τῆς παλαιᾶς μόδας τοκογλύφων, τοὺς ἀριστοκράτες τῆς οἰκονομίας ἐναντίον τῶν ὀφειλετῶν τοῦ κράτους», ὁ ἄνδρας, ὁ ὁποῖος «ἀπέδειξε, μάλιστα, σ' ἓνα ἔργο του, ὅτι ἡ ἀστική νόηση εἶναι ἡ κανονικὴ ἀνθρώπινη νόηση¹».

Ὁ Λόκ, γιὸς πλουσίου δικηγόρου, γεννήθηκε στὸ Ράιτον, κοντὰ στὸ Μπρίστολ. Ὁ πατέρας του ἔλαβε μέρος, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀγγλικῆς ἀστικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 17ου αἰῶνα, στὸν ἐμφύλιον πόλεμον, παρὰ τὸ πλευρὸ τοῦ κοινοβουλίου, ἐναντίον τοῦ βασιλικοῦ στρατοῦ. Ὁ Λόκ ἔλαβε τὴν μόρφωσή του στὴ σχολὴ τοῦ Οὐεστμίνστερ καὶ στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ὁξφόρδης, ὅπου ἐσπούδασε Φυσικὴς Ἐπιστῆμες καὶ Ἰατρικὴ. Ἐδῶ, μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον (1658) ἐδίδαξεν ἑλληνικὰ καὶ ρητορικὴ. Γιὰ ἓνα σύντομον χρονικὸ διάστημα ἀφοσιώθηκε, ἐπίσης, στὴν διπλωματικὴ δραστηριότητα. Τὸ 1667 ὁ Λόκ γνωρίστηκε μὲ τὸν ὀνομαστὸ πολιτικὸ καὶ ἡγέτη τῆς ἀντιπολιτεύσεως Λόρδο Ἀσλεῦ (τὸν μετέπειτα κόμητα τοῦ Σάϊφτσμπουργου). Ἡ γνωριμία αὕτη ἄσκησε μεγάλην ἐπίδραση στὴν μεταγενέστερη μοῖρα τοῦ φιλοσόφου. Ὄταν ὁ Ἀσλεῦ ὀνομάσθηκε Λόρδος Καγκελάριος (Ἐπικεφαλὴ τῆς Δικαιοσύνης, 1672), ὁ Λόκ μπῆκε στὴν ὑπηρεσία του ὡς γραμματεὺς. Τὸ 1682 ὁ Ἀσλεῦ ἀναγκάσθηκε, κνηνημένος ἀπὸ τὴν ἀντίδραση, νὰ καταφύγῃ στὴν Ὁλλανδία, ὅπου τὸν ἀκολούθησεν καὶ ὁ Λόκ. Μόνον ὕστερα ἀπὸ τὴν ὀνομασθεῖσα «πλούσια σὲ δόξα ἐπανάσταση» τοῦ 1688, ποὺ ὑπῆρξεν ἓνας συμβιβασμὸς μεταξὺ τῆς ἀστικῆς τάξεως καὶ τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας τῆς Ἀγγλίας, ἐπέστρεψεν ὁ φιλόσοφος στὴν πατρίδα

1. ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ: «Ἐπὶ τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», Βερολίνο 1951, σελ. 76 - 77.

του. Ἡ ἡμιτέλεια τῆς ἀγγλικῆς ἐπαναστάσεως, ποὺ ἀναφέραμε, ἔβαλε τὴν σφραγίδα τῆς στὴν κοσμοθεωρία τοῦ Λόκ. Ὁ Λόκ, ὅπως στὴν πολιτικὴ, ἔτσι καὶ στὴν θρησκεία, ὑπῆρξεν «ὁ γιὸς τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν τάξεων τοῦ 1688»¹. Ὁ Λόκ ἀποφαινόταν γιὰ μιὰν ἀστικοσυνταγματικὴ μοναρχία καὶ γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν ἐξουσιῶν. Ἐφερε ἀντιρρήσεις ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Τόμας Χόμπς γιὰ τὸν ἀπόλυτο, ἀπεριόριστον χαρακτήρα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ προσπάθησε ν' ἀποδείξῃ ὅτι οἱ κύριες ὑποχρεώσεις τοῦ γεννημένου, ἐπὶ τῆς βίσεως ἐνὸς συμβολαίου, κράτους, εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ πρωταρχικοῦ «φυσικοῦ δικαίου» καὶ ἡ διαφύλαξη τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας τῶν πολιτῶν. Ὄταν ὁ κυρίαρχος παραβιάζει τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ ἀπέναντι τοῦ συμβολαίου, γιὰ νὰ κρατηθῆ στὶς ἀρχὲς τοῦ «φυσικοῦ δικαίου», οἱ ὑποτελεῖς θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα ν' ἀκυρώσουν τὸ συμβόλαιο. Τὸ 1690 ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του τὸ κυριότερο φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Λόκ «Essay concerning Human Understanding» («Λοκίμιον ἐπὶ τῆς ἀνθρώπινης νοήσεως»). Τὸ 1693 ἐξεδόθησαν οἱ «Some Thoughts concerning Education» («Σκέψεις ἐπὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως»).

Ἡ κυριώτερη ὑπηρεσία τοῦ Λόκ στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἐπεξεργάσθηκε μιὰν αἰσθησιαρχικὴ γνωσιοθεωρία ἢ ὁποία ἐρμηνεύει τὶς αἰσθήσεις ὡς τὴν μοναδικὴν πηγὴν τῆς γνώσεως. Συνεχίζοντας τὴν γραμμὴ τοῦ Μπέικον καὶ τοῦ Χόμπς, ἔδωσε μιὰ λεπτομερῆ αἰτιολόγησιν τῶν κυριωτέρων ἀρχῶν τῆς — τῆς καταγωγῆς τῆς γνώσεως καὶ τῶν ιδεῶν ἀπὸ τὴν αἰσθησιακὴ πείρα». Ὁ Λόκ ἀπέρριψε τὴν θεωρία τῶν ἐμφύτων ἀρχῶν, τῶν αὐτοχθόνων ιδεῶν, καὶ προσεπάθησε ν' ἀποδείξῃ ὅτι οἱ παραστάσεις καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ ἀνθρώπου γεννιοῦνται ἀπὸ τὴν ἐπενέργεια τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου πάνω στὰ ὄργανα τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀνθρώπινη νόησις, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Λόκ, μοιάζει μ' ἓνα ἄγραφο πῖνακα (tabula rasa), ποὺ πάνω του χαράζουν τὸ ὄνομά τους τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς πραγματικότητος. Οὔτε καὶ τὶς ἔμφυτες ἠθικὰς ἔννοιες καὶ ἀρχὲς ἀναγνώριζεν ὁ Λόκ. Τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ δὲν ἦσαν οὔτε ἀπόλυτα οὔτε ἔμφυτα. «Καλὸ» ὀνομάζεται ὅ,τι εἶναι κατὰλληλο νὰ προκαλέσῃ ἢ νὰ μεγαλώσῃ τὴν ἀπόλαυσιν, νὰ μετριάσῃ τὸν πόνον, νὰ δημιουργήσῃ ἢ νὰ διαφυλάξῃ τὴν κατοχὴ ὁποιοῦδήποτε ἀγα-

1. ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ στὸ Βιβλίον: Κ. Μάρξ - Φ. Ἐνγκελς «Περὶ Τέχνης καὶ Λογοτεχνίας».

2. Κ. ΜΑΡΞ - ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ: «Ἡ Ἀγία οἰκογένεια» Μάρξ - Ἐνγκελς «Ἀπαντα», μέρος 1, Τόμ. 3ος. Βερολίνο 1932, σελ. 304 - 306.

θοῦ. «Κακό», αὐτὸ ποὺ εἶναι κατάλληλο νὰ προκαλέσῃ ἢ νὰ μεγαλώσῃ τὸν πόνο, νὰ μετριάσῃ τὴν ἀπόλαυση καὶ ν' ἀποστερήσῃ ἕνα ὁποιοδήποτε ἀγαθό. Ἔτσι, τόσον ἡ γνωσιθεωρία ὅσο καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ Λόκ στηρίζονται σὲ αἰσθησιαρχικὲς βάσεις.

Στὴν πορεία τῆς γνώσεως, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Λόκ, ὁ ἄνθρωπος στρέφεται πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ πείρα. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐξωτερικῆς πείρας εἶναι ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐσωτερικῆς πείρας ἡ ἰδιάζουσα στὴν ψυχὴν ἐνέργεια. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ πηγὴ τῆς αἰσθησιακῆς γνώσεως, ἡ δεύτερη ἡ πηγὴ τῆς ἀντανεκλαστικῆς γνώσεως. «Οἱ δυὸ τοῦτες πηγές... δηλαδὴ ὁ ἐξωτερικὸς ὑλικὸς κόσμος πᾶν ἀντικείμενο τῆς αἰσθήσεως καὶ οἱ ἐσωτερικὲς ἐνέργειες τοῦ πνεύματός μας σὰν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀντανεκλάσεως, εἶναι, κατὰ τὴν ἀντίληψή μου, ἡ μοναδικὴ πηγὴ καταγωγῆς ὅλων τῶν ἰδεῶν μας»¹. Ἀναγνωρίζοντας, πάλι στὴν ἐξωτερικὴ αἰσθησιακὴ πείρα καὶ τὴν ἀντανεκλάση σὰν μιὰν αὐτοτελῆ πηγὴ τῆς γνώσεως, ὁ Λόκ ἔκανε μιὰν παραχώρηση στὸν ἰδεαλισμὸ καὶ συμβιβάστηκε μαζί του.

Οἱ δυὸ τοῦτες πηγές τῆς γνώσεως μᾶς παρέχουν ἄμεσα, σύμφωνα μὲ τὸν Λόκ, τὶς ἀπλὲς ἰδέες — τὶς πιὸ στοιχειώδεις καὶ ταυτόχρονα τὶς πιὸ σαφεῖς ἰδέες, τῶν ὁποίων τὸ σύνολον συνιστᾷ τὰ ὅρια τῆς σκέψεως. Ἀπλὲς ἰδέες τῆς αἰσθησιακῆς γνώσεως, εἶναι, κατὰ τὸν Λόκ, οἱ ἰδέες τοῦ θερμοῦ, τοῦ ψυχροῦ, τοῦ φωτός, τοῦ σκότους, τῆς διαστολῆς, τοῦ σχήματος, τῆς κινήσεως κλπ. Ἀπλὲς ἰδέες τῆς ἀντανεκλάσεως ὁ Λόκ θεωρεῖ τὴν σκέψη καὶ τὴν βούληση· τὴν δυνατότητα τοῦ σκέπτεσθαι ὀνόμασε νόηση καὶ τὴν δυνατότητα τοῦ βούλεσθαι ὀνόμασε βούληση. Σύμφωνα μὲ τὸν Λόκ, ἡ νόηση σ' αὐτὴν τὴν βαθμίδα τῆς γνώσεως εἶναι παθητικὴ· ἡ ἐνεργητικότητά της φανερώνεται μόνον ἀφοῦ ἡ αἰσθησιμὴ μᾶς ἔχει προσκομίσει ἀπλὲς ἰδέες. Χωρὶς ν' ἀρνηθῆ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς λογικῆς ἐπεξεργασίας τῶν αἰσθησιακῶν ἐντυπώσεων, ὁ Λόκ δὲν φαντάστηκε αὐτὴν τὴν ἐπεξεργασία σὰν μιὰ στιγμὴ ἐνιαίας, ἐνδελεχοῦς πορείας τῆς γνώσεως, παρὰ σὰν μιὰ συμβαδίζουσα ἐνέργεια ἡ ὁποία βρῖσκεται ἔκτος τῆς αἰσθήσεως τῶν ἀντικειμένων. Ἐμείωσε τὸν ρόλο τῆς νοήσεως στὴν ἰκανότητά της νὰ συνθέτῃ καὶ νὰ συνδυάζῃ ἀπλὲς ἰδέες κ' ἔτσι νὰ δημιουργῆ σύνθετες ἰδέες. Στὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τοῦ μερικοῦ (μεμονωμένου) πρὸς τὸ γενικό, ὁ Λόκ ὑπῆρξεν ὁπαδὸς τοῦ κονσεπτουαλισμοῦ. Εἶχε τὴν ἀντίληψη ὅτι «ἡ παγκοσμιότητα

1. TZ. ΛΟΚ : «Ἐρευνα διὰ τὴν ἀνθρωπίνην διανόησιν». Ρωσ. ἔκδ. Μόσχα 1898. σελ. 81, Γερμ. ἔκδ. Λειψία 1918, Τόμ. 1, σελ. 102-138.

ὅμως δὲν ἀνήκει στὰ ἴδια τὰ πράγματα· τοῦτα δῶ, πολὺ περισσότερο, εἶναι καθ' ὅλη τὴν ὑπόστασή τους μεμονωμένα». Σὲ τοῦτες τὶς ἀπόψεις τοῦ Λόκ, στὶς ἀντιλήψεις του περὶ τῶν ἀπλῶν καὶ συνθέτων ἰδεῶν καὶ στ' ὅτι θεωροῦσε τὰ πράγματα «καθ' ὅλη τὴν ὑπόστασή τους» μόνον σὰν μεμονωμένα, ἀνταντακλαῖτο ἡ χαρακτηριστικὴ μέθοδος γιὰ τὴν τότε Φυσικὴν Ἐπιστήμη, ἡ ὁποία ἐξέταζε τὰ πράγματα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως στὴν μερικότητα καὶ στὴν ἀκίνησία τους, ἔξω ἀπὸ τὴν γενικὴ συνάρτησή τους, ἔξω ἀπὸ τὴν ἐξέλιξή τους. «Καὶ περνώντας ἀπὸ τὴν Φυσικὴν Ἐπιστήμη στὴν Φιλοσοφία ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς θεωρήσεως, καθὼς ἐγίνε ἀπὸ τὸν Μπέικον καὶ τὸν Λόκ, δημιούργησε τὸ μεταφυσικῶς σκέπτεσθαι, αὐτὴ τὴν εἰδικὴ στενοκεφαλιὰ τῶν τελευταίων αἰώνων».¹

Ἐξαιρετικὰ ἀντιπρατικὴ καὶ ἀσυνεπὴς εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Λόκ καὶ στὴν ἐρμηνεία του περὶ τῆς οὐσίας. Ὁ Λόκ ὄρισε τὴν οὐσία σὰν μιὰν ὀρισμένην ὑπόστασι (βάσι), σὰν φορέα μιᾶς ὀρισμένης ποιότητος ἢ ἐνὸς συνόλου ποιότητων καὶ ἐξήγησε ὅτι δὲν γνωρίζουμε ἀψευδῶς ποιὰ εἶναι ἡ φύση της, ἂν εἶναι ὑλικὴ ἢ πνευματικὴ. Ὅτι ἂν ἡ ἐξωτερικὴ πείρα, ἡ αἰσθησις, μᾶς μαρτυρᾷ γιὰ τὴν πραγματικότητα τῆς μορφοποιημένης οὐσίας, ἡ ἐσωτερικὴ πείρα, ἡ σκέψις, μᾶς ἐπιμαρτυρᾷ γιὰ τὴν πραγματικότητα τῆς σκεπτομένης οὐσίας. Ἀποφεύγοντας μιὰν ἀμεσην ἀπάντησι πάνω στὸ πρόβλημα τῆς φύσεως τῆς οὐσίας, ὁ Λόκ περιορίσε τὴν γνώσι μόνον στὶς ποιότητες τῶν πραγμάτων καὶ προσπάθησε ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ὑφή τους, ὁ χαρακτήρας τους, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωσθῆ. Μιὰ καταφανὴς ὁμολογία πρὸς τὸν ἰδεαλισμὸν ὑπῆρξεν ἐπίσης ἡ θεωρία τοῦ Λόκ περὶ τῶν λεγομένων δευτερευόντων ποιότητων. Σύμφωνα μὲ τὴν γνώμη τοῦ Λόκ μόνον στὶς ιδέες μας γιὰ τὴν ἔκτασι, τὴν κίνησι, τὴν ἠρεμία, τὸ σχῆμα, ὑπάρχει ἓνας ἀντικειμενικὸς χαρακτήρας. Ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιτύπων, εἰκόνων τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ μᾶς. Ἀντίθετα πρὸς αὐτές, οἱ «δευτερεύουσες ποιότητες» — χρῶμα, μυρουδιά, γεύσι — ἔχουν ἓναν ὑποκειμενικὸν χαρακτήρα, δὲν ἀνταντακλοῦν ἀντικειμενικὲς ιδιότητες τῶν ἰδίων τῶν πραγμάτων. Ὁ Λόκ ὑπῆρξεν ἐκπρόσωπος μιᾶς καθαρὰ μηχανιστικῆς ἀντιλήψεως τῆς ὕλης, ἰσχυριζόμενος ὅτι μόνον τὸ μέγεθος, ἡ περιφέρεια καὶ τὸ σχῆμα εἶναι δικὰ της, ὅτι τῆς ἔλειπεν ἡ ιδιότητα τῶν πολλῶν ποιότητων. Ὁ συμβιβαστικὸς, ἀσυνεπὴς χαρακτήρας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λόκ φαίνεται καθαρὰ ἐπίσης στ' ὅτι δὲν ἐτόλμησε νὰ κάμη

1. ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ: «Ἡ ἀνατροπὴ τῆς Ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν κύριον Κούγιον Ντύρινγκ» («Ἀντι - Ντύρινγκ»). Βερολίνο 1952, σελ. 24.

οὔτε βῆμα πρὸς τὸν ἀθεϊσμό. Ἡ αἰσθησιοκρατία του εἶχε περιορισθεῖ μέσα στὰ θεολογικὰ πλαίσια τοῦ θεϊσμοῦ.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Λόκ ἀξιοποιήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τόσο τῆς ὑλιστικῆς ὅσο καὶ τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας. Τὰ ἰδεαλιστικὰ σφάλματα καὶ οἱ παρεκκλίσεις τοῦ Λόκ, κ' ἰδιαίτερα ἡ θεωρία του περὶ τῶν δευτερευόντων ποιότητων, ἀναπτύχθηκαν περαιτέρω ἀπὸ τοὺς ὑποκειμενικοὺς ἰδεαλιστὲς Τζῶρτζ Μπέρκλεϋ καὶ Ντέιβιντ Χιούμ. Στὴν θεωρία τοῦ Λόκ περὶ τῆς ἀντανακλάσεως σὰν μιὰν πηγή τῆς γνώσεως ἐζήτησαν ἐπανειλημμένως καταφύγιο διάφοροι ἰδεαλιστὲς καὶ μυστικιστὲς. Ταυτόχρονα, ὡστόσο, ἡ κριτική, τὴν ὁποίαν ὁ Λόκ ἀσκήσεν ἐναντίον τοῦ σχολαστικισμοῦ τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς θεωρίας τῶν ἐμφυτῶν ἰδεῶν, ἔπαιξε ἕναν θετικὸ ρόλο στὸν ἀγῶνα τοῦ ὑλισμοῦ ἐναντίον τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Στὴν κριτικὴν αὐτὴν ἐστηρίχθησαν ἄμεσα οἱ γάλλοι ὑλιστὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, οἱ ὁποῖοι, ὅμως, ἔσωσαν τὴν φιλοσοφία τους ἀπὸ πολλὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀσυνεπειας τοῦ Λόκ.

Στὰ οἰκονομολογικὰ ἔργα του («Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ τῶν συνεπειῶν μιᾶς χρηματικῆς καταθέσεως καὶ μιᾶς πτώσεως τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος» 1691, ποὺ ἐδημοσιεύθη τὸ 1692, κ. ἄ.) ὁ Λόκ ἐξέτασε κυρίως ζητήματα τοῦ χρήματος καὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος. Ἰσχυρίσθηκεν ὅτι ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος εἶχαν μόνον μιὰν πλασματικὴ ἢ συμβατικὴν ἀξία. Ἄλλ' ὁ Λόκ δὲν ἦταν ἀπόλυτα σταθερὸς στὶς ἀπόψεις του κ' ἐξέφρασεν ἐπίσης τὴν σκέψη ὅτι ἡ ἀξία τοῦ χρήματος καθορίζεται ἀπὸ τὴν περιεκτικότητά του σὲ μέταλλο.

Ὁ Λόκ ὑπῆρξεν ἕνας θεωρητικὸς τῆς ἀστικῆς παιδαγωγικῆς. Ἡ προοδευτικὴ πλευρὰ τοῦ παιδαγωγικοῦ του συστήματος συνίσταται στ' ὅτι ἀπέρριψε τὶς μεσαιωνικὲς σχολαστικὲς παραδόσεις οἱ ὁποῖες βασίλευαν στὰ τότε σχολεῖα: Ἀφοῦ ἀρνήθηκε τὸ ἔμφυτο τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν, ὁ Λόκ ἀπέδωσεν ἀποφασιστικὴν σημασία στὴν ἀνατροφή. Τὸ ἐκπαιδευτικὸ θέμα, ὅμως, τὸ ἀντιμετώπιζε στενά, ἀπὸ ἀστικὴ, ταξικὴν ἄποψη. Ἡ λαϊκὴ ἐκπαίδευση ἀγνοήθηκε ἀπὸ τὸν Λόκ. Τὸν σκοπὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως τὸν ἔβλεπε στὴν διαμόρφωση ἑνὸς «τζέντλμαν» - ἐμπόρου, ὁ ὁποῖος νὰ ζῇ «ἐντιμα» καὶ νὰ ξέρη πῶς νὰ κἀνη ἐπικερδεῖς τὶς ἐπιχειρήσεις του. Μιὰ τέτοια ἐκπαίδευση, πίστευεν ὁ Λόκ, δὲν ἔπρεπε νὰ γίνεται στὰ κοινὰ σχολεῖα, παρὰ κατ' οἶκον, γιατί ἀκόμα κ' «ἡ ἔλλειψη οἰκιακῆς ἀνατροφῆς ἀξίζει χίλιες φορὲς περισσότερο» ἀπὸ τὶς συνήθειες ποὺ ἀποκτῶνται ἀπὸ τὴν συντροφιά τῶν παιδιῶν τοῦ σχολείου. Μεγάλῃ σημασίαν ἀπέδιδεν ὁ Λόκ στὴν σωματικὴ ἀγωγή. Ὑπέτασσε τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ παιδεία στὸν σκοπὸ τῆς διαπλάσεως «τζέντλμεν» μὲ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα καὶ ἱκανότητες, ὅπως τοὺς χρειαζόταν, τὴν ἐποχὴν ἐκείνη, ἡ ἀνερχομένη ἀστικὴ τάξη.